В. М. МОЙСІЄНКО

# КОГО НАЗИВАЛИ «ЛЮДЬМИ РУСЬКИМИ» НА РУСІ ТА НА ПОСТРУСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ УТВОРЕННЯХ? (до історії вживання народоназви та мовоназви «руський» в україністиці, білорусистиці та русистиці)

У статті на численних прикладах з писемних пам'яток різних часових періодів проаналізовано вживання етнонімена «русин», лінгвономена «руська мова/язик» та етноатрибутива «руський». Підтверджено цілковитий незбіг, лексичний і фактичний, при використанні таких номенів для називання предків білорусів, українців, росіян і відповідно мов цих народів у різні часи їхніми сучасниками та, починаючи від XIX ст. й дотепер, передусім російськими науковцями.

Ключові слова: назва мови, назва народу, етнічна свідомість, русин, руський, історична діалектологія.

Велике князівство Литовське (ВКЛ) — унікальне в своєму роді геополітичне утворення з дивовижним поєднанням і вживанням у межах однієї держави культур, звичаїв, мов кількох десятків народів, причому генетично неспоріднених. За вдалим визначенням Н. Морозової та С. Темчинаса, у ВКЛ цього періоду співіснували три світи: Slavia Orthodoxa, Slavia Romana, Slavia Musulmana [1]. У різних місцевостях ВКЛ звучало живе слово: білоруське, українське, польське, російське, литовське, латиське, на їдиш, німецьке, вірменське, караїмське, татарське (кипчацьке). Не всі названі мови мали писемний вияв у князівстві. Наразі маємо документальні підтвердження, що жителі ВКЛ за різних обставин писали: по-руськи («по-просту»), по-польськи, по-чеськи, по-церковнослов'янськи, по-грецьки, по-латинськи, по-давньоєврейськи, по-арабськи. Між письмом і мовою не завжди була пряма тотожність: відомі приклади відображення латинкою тогочасної української мови, кирилицею — польської, арабським письмом — білоруської. Згадані вище мови мали різне соціальне навантаження, стан і статус. Найбільшого поширення набула «руська», яка й стала офіційною при княжому дворі на тривалий час. Кульмінацією її поширення й розвитку можна вважати XVI ст., коли цією мовою було написано найважливіші урядові документи, зокрема Статути ВКЛ, а також перекладено з інших мов тексти Святого Письма. «Руська мова / язик» була мовою відповідно «людей руських». Хто такі ці «руські» люди? Ким вони себе вважали? Як називали своїх сусідів? Як сусіди називали їх? Де закінчувалися для *русинів* після розпаду Русі «свої» і починалися «чужі»?

---

[1] *Морозова Н. А., Темчин С. Ю.* Об изучении церковнославянской письменности ВКЛ // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne 2. / Red. S. Temčinas.— Kraków, 1997.— С. 24.

До кого, наприклад, звертався білорус Василь Тяпинський у своїй Передмові до перекладу Євангелія 1580 р. [2]: «Рад покажоу мою вѣроу, которую маю, а звлаща народоу своємоу роускому…»? [3] Письма, мовлення та звичаїв якого народу не повинні забувати сини українського шляхтича Василя Загоровського, про що йдеться в його заповіті 1579 р.: «Такжє, абы писма свого руского и мовєнья ру(с)кими словы и ѡбычаєвъ цнотливи(х) и покорныхъ руски(х) нє забачали…»? [4] Для науковців, які досліджують суспільні відносини цього періоду у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій, відповідь очевидна: Тяпинський звертався до своїх одноплеменців білорусів або щонайменше до білорусів та українців — русинів, чи людей руських, водночас; Загоровський мав на увазі письмо, мову й звичаї своїх одноплеменців українців або щонайменше українців та білорусів — русинів чи людей руських. Не було неоднозначності для сучасників цих творів. Не було її й пізніше, доки не втрутилася в процес етноідентифікації «русинів, руських» третя сила — росіяни та російська наука. Відтоді всі «руські» автоматично стали «русскими». Звичайно, це термінологічний нонсенс, але ще дотепер багатьом ученим, особливо на Заході, доводиться серйозно доказувати, що русин (білорус) Тяпинський у 1580 р. та русин (українець) Загоровський у 1579 р. так пишучи, очевидно, менше за все думали про росіян (московитів), з якими в ці часи велися постійні війни. Світова ж історична й філологічна наука ще й зараз значною мірою послуговується «базовими» російськими поняттями й термінами, виробленими в XIX–XX ст. Наприклад, усім відома Литовсько-Руська держава стараннями росіян стала «Литовско-Русским государством». Перекладаючи цю назву, європейці вже не бачили в ній місця білорусам і українцям, оскільки етноатрибутив «русский» однозначно ототожнюється лише з одним народом — росіянами. «Как самостоятельный процесс история Литовско-Русского государства поражает противоположностью своего направления и своих результатов по сравнению с историей другого русского государства — Московского» [5]. То скільки було «Русских государств»? Це міркування вченого XIX — поч. XX ст. акад. М. Любавського, виученого й вишколеного на імперських традиціях. Але й після розпаду СРСР мало змін відбулося в підходах до трактування термінів *Русь*, *руський*. У «Большом энциклопедическом словаре» (1997) стаття *Русь* подана так: «РУСЬ (Русская земля), назв. гос. образования вост. славян 9 в. на ср. Днепре, распространившееся на всю территорию Киевской Руси. В 12–13 вв. Р. — назв. др.-рус. земель и кн-в. Возникают назв.: Белая Р., Малая Р., Черная Р., Червонная Р. и др. Термин "Р." закрепляется за землями сев.-вост. терр. быв. Др.-рус. гос-ва и становится основой понятия "русские"» [6]. Чи мали взагалі до *Русі* й до *руських людей* на основі російських наукових досліджень стосунок українці й білоруси? Російський академік В. Іва-

---

[2] Серед науковців щодо часу видання цього твору на сьогодні одностайності немає. Білоруський дослідник І. Климов допускає, що «Євангеліє» могло бути надрукуване в період між 1551–1580 рр. 1580 рік можна вважати умовною датою виходу праці ( див.: *Клімаў І. П.* Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага.— Мінск, 2012.— С. 33).

[3] Пре(д)мова. Василей Тяпинскій зацной мона(р)хи(и) словенской, а звлаща богобойны(м); ласка и покой о(т) б(о)га о(т)ца и п(а)на нашего Исуса Христа // Evanhelije in der Übersetzung des Vasil Tjapinski um 1580. Facsimile und Kommentare / Heraus. von H. Halenčanka.— Paderborn, 2005.— С. 1 (факс.).

[4] *Загоровський В.* Духовное Завѣщание // Українська література XIV–XVI ст.— К., 1988.— С. 171.

[5] *Любавский М. К.* Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.— СПб., 2004.— С. 34–35.

[6] Большой энциклопедический словарь.— СПб., 1997.— С. 1042.

нов без будь-яких застережень щодо назви країни «Русское государство» констатує: «Граница между белорусскими и русскими говорами является размытой, что обычно объясняется борьбой между Великим Княжеством Литовским и Русским государством, при которой земли, лежащие между ними (как Смоленская), неоднократно переходили из рук в руки» [7]. Чому з цим «Русским государством» руські люди ВКЛ постійно вели війни? Найновіші наукові розвідки російських учених подають найдавнішу історію Росії в такому ж дусі. Б. Флоря, пишучи про самосвідомість східних слов'ян у XII–XV ст., стосовно білорусів зауважує: «Этнонимом, обозначавшим белорусов в отличие от их иноэтничных соседей, оставался старый традиционный — "русский"» [8]. Справді, таким етнонімом був «руський», але ніяк не «русский». Л. Столярова в статті «Письменность Древней Руси» констатує: «Самыми ранними кодексами русского извода ученые считают Архангельское Евангелие 1092 г., Галицкое Евангелие 1144 г.» або: «Наиболее древней дошедшей до нас пергаменной рукописью, написанной на Руси и имеющей точную дату создания, является Остромирово Евангелие 1056–1057 гг. Этот кодекс, переписанный дьяконом Григорием для новгородского посадника Остромира-Иосифа, долгое время считался не только самой древней точно датированной русской, но и самой древней сохранившейся точно датированной славянской рукописью» [9]. Для російських учених Остромирове Євангеліє — пам'ятка російської писемності? Чи мають стосунок до пам'ятки, написаної в Києві, українці? На жаль, як справедливо зазначає С. Плохій, «…спроби відшукати в історії ВКЛ вестернізованих "русинів" у поєднанні з неспроможністю російськомовних науковців термінологічно відрізнити "русинів" ВКЛ від представників сучасної російської нації будуть і надалі ускладнювати дослідження політичної і культурної історії цього регіону» [10]. Від себе додамо, що ускладнюються в річищі такого наукового підходу й дослідження мовної історії.

Отже, хто на поструських землях (після розпаду Русі) був *русином*, чи *людиною руською*? І кого загалом називали *русином*, чи *людиною руською*?

Про окремішність етнічну й мовну можна говорити, з одного боку, тоді, коли людина, носій мови, усвідомлює свою єдність з одноплемінцями і, як наслідок, що вони розмовляють окремою від інших мовою. З другого боку, цей етнос мають виокремлювати й усвідомлювати його окремішність інші народи, тобто має бути автоідентифікація (самоідентифікація) й алоідентифікація (чужа ідентифікація) певного етносу. В. Німчук зауважує, що мовна свідомість моделює етнічну й навпаки — етнічне самоусвідомлення зумовлює самоусвідомлення своєї мови як окремої [11]. Тому можна твердити, що конкретна етнічна мова, мова певного народу має такий самий вік, як його етнічна самосвідомість. Життя племені, етносу, нації не буває безслідним. Кожний народ по собі залишає спадок:

[7] *Иванов В. В.* Славянские диалекты в соотношении с другими языками Великого княжества Литовского.— http://www.kogni.narod.ru/gediminas.htm (з покликанням на: Русская диалектология / Под ред. П. С. Кузнецова.— М., 1973).

[8] *Флоря Б. Н.* Исторические судьбы России и историческое самосознание восточных славян в XII–XV вв. : К вопросу о зарождении восточнославянских народностей // Славяноведение.— 1993.— № 2.— С. 43.

[9] *Столярова Л. В.* Письменность Древней Руси // Российская корона: князья, цари, императоры.— Б.м., 2009.— С. 40.

[10] *Плахій С.* Рускі Вавілон. Дамадэрныя ідэнтычнасці ў Расіі, Украіне і Беларусі.— Смаленск, 2014.— С. 82.

[11] *Німчук В. В.* Аспекти дослідження етноглотогенезу українців // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI–XVIII ст. — К., 1995. — С. 74.

культурний, звичаєвий, мовний. Народ не може бути в історії непоміченим. Етноси, виділяючи інородців, згадують про них, оцінюють їх, а їхні міжлюдські контакти залишають по собі мовні вияви — запозичення з мови до мови.

Звернутися до окресленої проблеми підштовхнули й інші запитання, які виникли в процесі наших діахронійних студій над мовою поліщуків у різні хронологічні зрізи, відповіді на які й досі немає: 1) коли з людини руської виокремилися українець та білорус?; 2) як в інших навколосхіднослов'янських мовах представлені в найдавніші часи (від XI до XVII ст.) білорусизми, українізми, росіїзми?; 3) чому, виводячи витоки російської мови від Русі («древнерусский язык»), ніхто не навів щонайменше до XVIII ст. прикладів російських (нецерковнослов'янських) запозичень в інших слов'янських мовах? Ці та інші запитання щодо етномовної ідентифікації предків сучасних білорусів, українців і росіян у славістиці досі залишаються дискусійними.

Свої міркування вибудовуємо на основі таких засад.

1. У певний час існувала феодальна держава-імперія Русь із центром у Києві, де жили русини, що підкорювали з часом на півночі та на сході інші племена й народи. У X–XII ст. у Русі жив не один, а кілька народів і з-поміж них — далеко не всі слов'янські. Для називання її жителів існував термін *русь* — збірна назва, *русин*, *русинка* — одинична [12]. Цей етнонім спочатку вживався у вузькому значенні й стосувався, мабуть, лише полян: **«Бѣ бо єдинъ языкъ словѣнѣскъ: словѣнѣ, иже сѣдяху по Дунаю и морава, и чеси, и ляховѣ, и поляне, яже нынѣ зовемая Русь...»** [13]. Полянська земля — це сучасна Київщина, Переяславщина, а від XII ст. — Чернігівщина, тобто: 1) Русь первісна, наддніпрянська — Київщина, Чернігівщина й Переяславщина; 2) уся Київська імперія з приєднаними до неї землями слов'янських і неслов'янських народів. Після розпаду централізованої імперії, Русі, прямим її спадкоємцем стає Галицько-Волинське князівство / королівство, або Галицько-Волинська Русь, а на різних пізніше приєднаних теренах у результаті завоювань литовців та монголо-татар з'являються й інші Русі з претензіями на київську спадщину: Литовська Русь, Монгольська Русь.

2. Праслов'янська мовна спільнота перед розпадом (IV–VI ст. ) мала виразні діалектні ареали, з яких згодом постали окремі слов'янські мови. Для глотогенезу західно- й південнослов'янських мов ця концепція очевидна. Дещо інакше проходили етно- та глотогенні процеси в східних слов'ян. Факт існування різних східнослов'янських племен разом із неслов'янськими в одній державі (Русі) з київською князівською династією, з єдиною вірою греко-візантійського обряду, з єдиною літературною давньоруською мовою на основі говору давнього Києва, з єдиною старослов'янською (церковнослов'янською) мовою культу сприяли виробленню чуття певної одності. Але жителі давньої Русі і їхня мова ніколи не були монолітом. У ній зберігалися як субетноси старі елементи племінного походження, консолідувалися нові протоетноси з протомовами [14]. Після ґрунтовних лінгвістичних досліджень Ю. Шевельова, А. Залізняка, Г. Півторака, Ф. Клімчука, С. Ніколаєва та ін. питання про давньоруську мовну єдність не стоїть. Після розпаду праслов'янської мови-основи щонайменше мовно виокремилися (принаймні до занепаду зредукованих) новгородці та поліщуки. Про

---

[12] Очевидно, не було в обігу назви жителів Русі — *русич*, яка трапляється лише в «Слові о полку Ігоревім». Назва цілком книжна стосовно послідовно народної — *русин*. Від етнонімена *русич* не утворено форми жіночого роду — *русичка*!

[13] Полное собрание русских летописей: Ипатьевская летопись.— М., 2001.— Т. 2.— С. 18.

[14] *Німчук В. В.* Аспекти дослідження етноглотогенезу українців.— С. 78.

єдину для білорусів, українців та росіян «давньоруську народність» у сучасному слов'янознавстві загалом не йдеться.

**I. Потрактування в спеціальній літературі етнономена «русин» та лінгвономена «руська мова / язик».**

Іменник *русин* у пам'ятках української мови — це назва українця феодальної доби, що засвідчено в пізніших списках «Повісті временних літ» (ПВЛ), «Руській правді» (РП): «аще боудеть роусинъ, любо гридінъ, любо купчина, любо ѧбетникъ, любо мечникъ, аще изъгои боудеть, любо словенинъ» [15]; в оригіналах — від 1369 р.: «ажє побѣгнєть русинъ а любо руска или во львовъ… выдати єго» [16]. Невідомим автором-патріотом у творі «Слово на покро(в) с҃тыя бі҃ца присновы мр҃іи» *русином* названо Андрія Юродивого: «Страшно и дивно єсть братия. видініє. стого оца анъдрія роусина. што вродливымъ именов... бо хса ради. и его вчника стого єфифания. грека». Слово вміщене в Четьї 1489 р. [17] В українських перекладах ПВЛ, РП етнонім *русин* послідовно збережено. Немає потреби його перекладати. У словниках сучасної української мови *русин* — «назва, похідна від Русь, на визначення людини, приналежної до Руси, руського народу…» [18]. У словниках радянської доби *русини* — це «стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України» [19].

Прикметник *руський* виявлено в українських пам'ятках від XI ст. (Ізборник Святослава 1076 р.) із значенням «який стосується Русі»: «Кончахъ книжькы сиꙗ въ лѣтк <ѕ҃ ф҃ п҃ д҃> лѣто при с҃тославѣ кназн роусьскы земли: аминъ» [20]; у ПВЛ — із значенням «руський нарід»: «како законъ ѡтиде блг(д)ть | же и истина. всю землю исполни. и вѣра въ вса языкы простреса. и до нашего языка роускаго. и похвала каганоу нашемоу влодимероу» [21]. У текстах XIV–XVII ст. цей термін існував у низці фонетичних варіантів: *руский, рускии, роускии, роускый, русскіи, руски, роуски, русъкии, рускіи, роускы, рускыи, руськыи, руський, русскый, рускій.* Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. фіксує етноатрибутив *руський* в одинадцятьох різних фонетико-правописних варіантах та шістдесят одній граматичній формі в чотирьох значеннях: «1) який стосується східнослов'янських земель, що входили до складу Королівства польського і Великого князівства Литовського, 2) давньоруський, 3) який стосується східнослов'янських народностей на території Королівства польського і Великого князівства Литовського, 4) у значенні іменника середнього роду» [22]. В українських лексиконах пізнішої доби відбувається переосмислення значення цього слова, наприклад у словнику Б. Грінченка: «1) Въ Галиціи и Буковинѣ: малорусскій, украинскій; 2) Великорусскій; 3) Великороссъ» [23]. У «Словнику української мови» (1971–1980): «1. Те саме, що російський; 2. Прикм. до Русь; 3. *зах. заст.*

---

[15] Руська правда.— http://litopys.org.ua/novglet/novg15.htm.

[16] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. / Ред. Л. Гумецька, І. Керницький.— К., 1978.— Т. 2.— С. 308.

[17] *Німчук В. В.* Українська Четья 1489 року.— Житомир, 2015.— С. 32.

[18] Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні / За ред. В. Кубійовича.— Л., 1998.— Т. 7.— С. 2644.

[19] Словник української мови : В 11 т.— К., 1977.— Т. 8.— С. 911.

[20] Изборник 1076 года / Изд. подгот. В. С. Голышенко, В. Ф. Дубровина, В. Г. Демьянов, Г. Ф. Нефедов.— М., 1965.— С. 701.

[21] *Німчук В. В.* Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.— К. ; Житомир, 2015.— С. 39.

[22] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— С. 308–309.

[23] Словарь української мови / Упоряд. Б. Грінченко.— К., 1997.— Т. 4.— С. 89 (Репринт. вид.).

Український» [24]. В академічному виданні «Словник української мови» (2012 р.) подано два значення: «1) Який стосується Русі; 2) *заст.* Український»[25]. Інші українські лексикографічні видання не пов'язують цей етноатрибутив з *Росією*, належністю до *російського*: «1) прикм. до Русь. 2) *іст.*, *зах.* український; 3) *Руське воєводство* — адміністративно-територіальна одиниця на Україні в 15–18 ст.» [26]; *руський* — «український» [27].

У білоруській мові *русін* — «Назва украінцаў заходнеукраінскіх зямель, якая мела найбольшае распаўсюджанне у час іх знаходжання пад аўстра-венгерскім гнетам» [28]. *Рускі* — 1) «Які мае адносіны да Русі, Расіі»; 2) «Які мае адносіны да рускіх, належыць ім» [29].

У російських історичних лексиконах етноомен *русин* засвідчено від XIII ст. із семантикою «русский» у грамотах Новгорода та Смоленська, де на той час жила *русь, русини* [30]. Примітно й те, що ілюстрація цієї лексеми в «Житии св. Стефана епископа Пермского ...» XVI ст. має такий зміст: «подобаше вамъ мене послушати ... паче нежели оного русина, паче (ж) москвитина» [31], тобто жителі Московії знали *русинів* і *москвитинів*. Для укладачів словника такими ж «русскими» є й літописні *Русцы* часів руського князя Володимира: «И приѣха Володимѣрь, ѣха во пс̑пью ко ст̑ѣи Бц̑и, и созва бояры володимѣрскыя... и мѣстичѣ русци и нѣмцѣ, и повелѣ передо всими чести грамоту братну» [32]. У всіх російських виданнях ПВЛ етноомен *русин* перекладається винятково як «русский». Наприклад, у виданні за 1999 р. Д. Лихачов так переклав російською мовою фрагмент давньоукраїнського тексту (1051 р.): «постави Ярославъ. Ларивна митрополитомь. русина.» — «Поставил Ярослав Иллариона митрополитомь, русского родом» [33]. Найдавніші приклади вживання етноатрибутива *руський* у російській мові взято з руських київських (Ізборник 1076, ПВЛ, РП) та руських новгородських (Новгородська кормча 1282) текстів. Щоправда, в «Словаре русского языка XI–XVII вв.» укладачі від гасла *руский* відсилають читача до *русский*, хоч до XVII ст. прикладів такого орфографічного запису з російських пам'яток не наведено. Пізніше, коли московські князі самі протитулювали себе царями «всея Руси» («Иван III — государь и самодержецъ всея Руси»), цей етноатрибутив починає закорінюватися і в текстах, створених на теренах Московії [34].

Виявлені в білоруських та українських пам'ятках ілюстрації дають розуміння тотожності щодо мов «руська=українська», «руська=білоруська», «руська=білоруська=українська».

---

[24] Словник української мови.— С. 913.

[25] Словник української мови / Відп. ред. В. Жайворонок.— К., 2012.— С.1015.

[26] Великий тлумачний словник сучасної української мови / Ред. В. Бусел.— К., 2007.— С. 1280.

[27] Новий тлумачний словник української мови : У 3 т. / Уклад. В. Яременко, О. Сліпушко.— К., 2003.— Т. 3.— С. 222.

[28] Тлумачальны слоўнік беларускай мовы : У 5 т. / Рэд. К. Атраховіч.— Мінск, 1977–1980.— Т. 4.— С. 728.

[29] Там же.— С. 729.

[30] Словарь русского языка XI–XVII вв. / Ред. Г. Богатова.— М., 1997.— Т. 22.— С. 259.

[31] Там же.

[32] Словарь русского языка XI–XVII вв.— Т. 4.— С. 260.

[33] *Лихачев Д. С.* Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачева; под ред. В. П. Адриановой-Перетц.— 2-е изд., испр. и доп.— СПб., 1999.— С. 205.

[34] Словарь русского языка XI–XVI вв.— Т. 4.— С. 260; *Флоря Б. Н.* Зазнач. праця.— С. 49–50.

Тексти з білоруських і литовських земель.

Перекладена білорусом Франциском Скориною «Біблия руска…» (1519 р.), створена «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своєму прироженому рускому языку к науце всего доброго» [35].

Обґрунтування В. Тяпинського в передмові до свого двомовного Євангелія: «зь єѵг҃лїи … сума закону б(о)жего, которая з слове(н)ского, абы имь те(ж) и и(х) власны(м) єзыко(м) роускимъ, в дроукоу вышла» [36].

Королівська уставна грамота віленським православним громадянам 1589 р. постановляє: «Въ школѣ теж братской дѣтей братьи уписноѣ и убогихъ сиротъ языка и писма Руского, Греческого, Латинського и Польского накладомъ брацкимъ дармо учити повинны…». Відповідно до грамоти Віленському Троїцькому уніятському монастиреві 1615 р. дозволено «...фундовать и въ тыхъ школахъ учыти всихъ наукъ, водлугъ преможеня ихъ, языкомъ Кгрецкимъ, Латинскимъ, Словеньскимъ, Польскимъ и Рускимъ...» [37].

У катехізисі, надрукованому у Вільні 1585 р., перекладач зазначає: «… з латинскогѡ языка на рускїй языкъ … преложоно» [38].

У фрагменті з вільнюського зібрання XVII ст. читаємо: **«Чинъ ѡсщкення великаго мѵра ѿ епп҇а которое по грецкꙋ называетсѧ** МЕГАХРΥΣМА **з греческагѡ еѵхологїона на роꙋскїй преложоно»** [39].

Тексти з українських земель.

Волинський писар Крехівського Апостола 1560 р. словом *руський* означував, найімовірніше, своє волинське, українське походження: «Сумненья або руским языком реку — совести своеи; Баламутнѣ рускіи» [40].

Житомирські урядовці читали присягу возного, яка була записана трьома мовами: «присягу… при(и)муючи чытали и такъ сє в собє рускимъ, полъскимъ, нємецкимъ языко(м) має(т)» [41].

У статті 5-й (усього їх 24) гетьмана Петра Дорошенка зазначено: «Академію въ Кіевѣ чтобъ строити волно, въ которой греческимъ, латинскимъ и рускимъ языкомъ Русь учити имѣютъ» [42].

**II. Протиставлення українцями й білорусами своєї *руської* мови («прирожоного язика») чужій *церковнослов'янській*.**

У пам'ятках цього періоду маємо багато прикладів виокремлення русинами «руської» мови як своєї, зрозумілої, і протиставлення її церковнослов'янській, у тогочасній термінології *славенской* та *българской*: «коли …богъ милосердный дастъ въ своємъ языку рускомъ […] науку досконалую […] науки латинського писма добре учити» (І. Потій), «Бо як же вѣдати мають, коли писма и книгъ светыхъ отець до таковыхъ речей потребныхъ, въ нашомъ языку Рускомъ не маемъ, а чужимъ вѣрити не хочемъ» (Вільна, 1595), «…а мы, православне, языкомъ руским Бога Богом называемо» (Вільна, 1600) [43]. Така мовна опозиційність є напро-

[35] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 428.

[36] Пре(д)мова. Василей Тяпинскій ...— С.1.

[37] *Фаріон І. Д.* Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVII століттях: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива.— Л., 2015.— С. 135–136.

[38] *Fałowski A.* Język ruskiego przekładu katechizmu jezuickiego z 1585 roku.— Kraków, 2003.— S. 111.

[39] *Морозова Н. А., Темчин С. Ю.* Зазнач. праця.— С. 18.

[40] *Огієнко І. І.* Словник української літературної мови XVI віку з Крехівського Апостола.— Варшава, 1930.— Т. 2.— С. 113.

[41] Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко.— Житомир, 2004.— С. 132.

[42] *Фаріон І. Д.* Зазнач. праця.— С. 135–136.

[43] Там же.

чуд показовою в післямові до Пересопницького Євангелія (1556–1561 рр.), де зазначено, що ця пам'ятка «прекладана изь языка бльгарского на мовоу роускую. то дла леппо(г)[о] вырозоумлєна людоу хр(с)тїанского посполитого» [44], а також у передмові перекладу Учительного Євангелія (1616 р.) М. Смотрицьким, де про *словенську* мову вже йдеться як про таку, що фактично блокує доступ до знань, відкритих через *руську мову*: «То(т) ко(ш)то(в)ныи а пє(в)ны(и) в Єн(г)їи Учитє(л)но(и) Словє(н)ского ѩзыка скритостю закопаны(и) клє(и)но(т), тєпє(р) за ласкою и помо(ч)ю Бжєю Рꙋского ѩзыка понѧ(т)є(м) ѡ(т)копаны(и), и до пє(р)шого пожи(т)кꙋ и оужива(н)нѧ прєвє(д)єны(и) и поданы(и)...» [45].

У писемних текстах маємо досить свідчень розуміння українцями й білорусами рідної мови як сутності та ототожнення її в багатьох випадках зі своєю «руською» мовою, що відображено в назвах «прирожоный», «свой прирожоный», «свой влосный».

Уперше натрапляємо на цей концепт у реформаторських виданнях Франциска Скорини 1517 р., «виложених на руский язик», мета яких — послужити «к наученню людемъ посполитымъ руского языка», «своєму прироженому рускому языку к науце всего доброго» [46]. Стрижневим є поняття *прирожоный* у петиції української шляхти київського соймика до польського короля Стефана Баторія 1570 р., «...абы листы сеймове, универсалы, констытуцѣи и кождая справа подле обетницы и привилю (sic!) єго кролевское милости, при сконченю унеи выданого не иншими литерами и словы, одно рускими литерами и єзыком до земли києвскоє писаны и выдаваны были, кгдыж з млодости иншого писма оцтове наши учити нас не давали, одно свого прирожоного руского...» [47].

Надзвичайно важливі міркування щодо необхідності навчання руських дітей (у цьому конкретному випадку йдеться про білоруських) рідною мовою та можливість читати й слухати цією ж мовою Святе Письмо висловив В. Тяпинський. У передмові до Євангелія, переконуючи одноплеменців, що Слово Боже найкраще можна зрозуміти лише рідною мовою, наводить приклади перекладу Святого Письма іншими народами: «...на(д) вси(х) на свете хртиянски(х) народо(в), в слове божьємъ прозрѣвши сами одни то(л)ко того были доказали, же подлу(г) науки апльскоє свои(м) влосны(м) єзыко(м) о(т) давного ча(с)у слово боже выложили, имели и на(м) зоставили. В чо(м) иныє вси народы и(х) приклад(м) ледве се а(ж) за ты(х) наши(х) веко(в) обачили и до того ... пришли, же слово бо(ж)е з латиньски(х) и иных писмь свои(м) те(ж) єзыко(м) прирожоны(м) перекладати и читати почали» [48].

Вершиною усвідомлення своєї мовної окремішності *руськими людьми* (білорусами й українцями) став урядовий документ — Статут ВКЛ 1566 р., де наскрізним є вживання цього лінгвономена: «...а писа(р) зе(м)ски(й) по руску маеть литерами и словы рускими вси листы и позвы писати а не иньшы(м) языко(м) и словы...» [49].

---

[44] Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 / Підгот. до вид. І.Чепіга.— К., 2001.— Арк. 392, 481 зв.

[45] *Тітов Хв.* Матеріяли до історії книжної справи на Вкраїні в 16–18 вв. : Всезбірка передмов до українських стародруків.— К., 1924.— С. 324.

[46] *Грушевський М. С.* Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці.— К. ; Л., 1912.— С. 52.

[47] Там же.— С. 43.

[48] Пре(д)мова. Василей Тяпинскій ...— С. 5.

[49] Статути ВКЛ : У 3 т. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.— О., 2003.— Т. 3.— С. 35.

Отже, наведений матеріал однозначно демонструє розуміння предками українців і білорусів, тобто *людьми руськими*, щонайменше в XV–XVI ст. важливості й необхідності впровадження в освіту та богослужіння рідної мови: *языка прирожоного, свого єзыка, власного єзыка*, який ототожнювався русинами з «руским языком». Слушні міркування І.Фаріон варто доповнити тим, що термін-концепт «руська мова» стосується не лише предків українців, а й значною мірою білорусів: «Термін *руська мова* (*язик*) і, зокрема, етноатрибутив *руський* в історії української (та білоруської. — *В. М.*) мови відіграє роль терміна-концепта, з допомогою якого простежуємо еволюцію етнічної свідомости предків українців (та білорусів. — *В. М.*) та провідну роль у цьому *рідної мови*. На хвилі реформаційних рухів пізнього Середньовіччя і в контексті складних суспільно-політичних обставин відсутности власної держави *руська мова* стає креативною опозицією до церковнослов'янської (словенської) та польської мов і, як вислід, зазначений термін засвідчує новий відокремлений тип етнічної самосвідомости руських людей (українців та білорусів.— *В. М.*) зі своєю мовною картиною світу» [50].

Нам невідомі свідчення тогочасних (XV–XVI ст.) мислителів, письменників, діячів церкви з-поміж росіян (москвинів), які б протиставляли лінгвономен *руський* = рідний — *словенський* = чужий. Навпаки, російські мислителі *прирожоний язик* розуміли інакше: московський вигнанець А. Курбський не поділяв реформаторських поглядів перекладу священних книг народними мовами, наполягаючи натомість на «прирожденному языку словенскому» [51]. Щоправда, подеколи про побутування такого погляду свідчать суголосні міркування й серед українців, зокрема З. Копистенського: «Єст заправды и то межи иншимы непосполитаѧ южъ Вѡ Кн(ж) Мл(с) прирожоный свой славєнскій Діалєктъ або ѧзикъ любишь и выславꙋєшъ, и силꙋ єгѡ, розꙋмѣючи, радъ книги тогѡ Діалєктꙋ читаєшъ и многи(х) до читанѧ и коханьѧ сѧ в нєм побꙋжати рачиш» [52].

Зауважимо, що в Московському князівстві атрибутивом *руский* (*русский*) при означенні літературної мови позначувано *церковнослов'янську* мову, себто *русский* і *словенский* — це термінологічні синоніми: «Слышах тебе по руски поюща… стих Богоматере» (пам'ятка XVII ст.) [53]. Написаний у Києві 1626 р. рукопис «Катехизису» Л. Зизаній повіз до Москви, де був належно прийнятий царем і патріархом Філаретом. Після дискусії з теологічних питань книгу було перекладено зі староукраїнської на церковнослов'янську мову й 1627 р. надруковано в Москві [54]. Такий стан справ тривав ще й на початку XVIII ст.: «Літературний стиль петровської епохи, незважаючи на змішаний склад, продовжував бути й називатися "славенський". Між "российским диалектом" и "славенским языком" ставлено нерідко знак тотожності» [55].

---

50 *Фаріон І. Д.* Зазнач. праця.— С. 200.

51 *Грушевський М. С.* Культурно-національний рух …— С. 81.

52 *Фаріон І. Д.* Зазнач. праця.— С. 138–139.

53 Словарь русского языка XI–XVII вв.— С. 260.

54 *Німчук В. В.* Систематичний підручник церковнослов'янської мови «Грамматіка словенска» Л. Зизанія// Лаврентій Зизаній. Граматика словенська / Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука.— К., 1980.— С. 19. Чи не найдавніше свідчення усвідомлення протиставлення російської мови як живомовної церковнослов'янській знаходимо в писаннях протопопа Авакума (друга половина XVII ст..), який, звертаючись до царя Олексія Михайловича, зауважував: «Воздохни-тко по-старому… добренько и рцы по рускому языку… Говори своим природным языком, не унижай ево и в церкви, и в дому, и в пословицах» (див.: *Виноградов В. В.* Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.— М., 1982.— С. 42–43).

55 *Виноградов В. В.* Зазнач. праця.— С. 85–86.

Натомість в українському та білоруському мовному просторі *руский* і *словенський* є антонімами. Промовисто свідчить про це міркування А. Филиповича, висловлене в його «Диариуші» (1646 р.). Автор відрізняє *славенскую* мову від *рускои*, так само як поляки — польську мову від латинської: «з'ты(х) причинъ ѡ(д) едного гре(ц)кого Рȣ(с) словенски(м) и рȣски(м) а поляки лати(н)ски(м) и по(л)ским языко(м) ведлȣгъ народȣ и потребы литера(л)но кни(г) заживаючи двоякȣю якобы вѣрȣ чинили…» [56]. Тут варто зауважити, що русини (українці та білоруси), уживаючи словосполучення *руське письмо*, мали на увазі зрозуміле кириличне. Тому кириличні тексти XV–XVII ст. з Києва, Луцька, Львова, Вільно, Полоцька не потребували додаткової ідентифікації, адже писані *письмом руським*. У річищі зазначеного наведемо цікавий факт з книги Пінського гродського суду 1662 р. Про мову документа, поданого до місцевої канцелярії, писар занотував: «подалъ … грамоту руским москевским писмом» [57]. Очевидно, йшлося не стільки про окрему графічну систему, скільки про іншу мову.

**III. Сприйняття та називання росіян (московитів) іноземцями та русинами (українцями й білорусами).**

Терміни *русин*, *людина руська* упродовж усієї історії українського народу від X до XVIII ст. (а на західноукраїнських землях до XXI ст.) були притаманні Україні та українцям. Білорусів він стосувався щонайменше до XVII ст. — за час їхнього спільного життя з українцями в Русі та ВКЛ. Росіян етноном *русин* не стосувався взагалі й у Московській державі не вживався. Етноатрибутив *руский* з XVI ст., *русский* від XVII ст. поширюється й у Московії. Однак ще впродовж кількох століть (до XVIII ст. щонайменше) для всіх навколишніх народів — українців, білорусів, поляків, татар, литовців, німців, волохів вони залишалися *москвинами* чи *московитами*. До XVIII ст., а подекуди й пізніше російські землі протиставляли українським та білоруським. Так, О. Гваньїні у відомій «Хроніці Європейської Сарматії», виданій 1578 р. латинською мовою, послідовно виділяє Русь і Московію: «Sarmatiae Europeae description, quae regnum Poloniae, Lituaniam, Samogitiam, Russiam, Masoviam, Prussiam, Pomeraniam, Livoniam et Moschoviae Tartariaeque partem complectitur» («Опис європейської Сарматії, який охоплює Королівство Польщі, Литву, Самогітію, Русь, Мазовію, Прусію, Померанію, Лівонію, також Московію і частину Татарії») [58]. У краківському виданні 1611 р. книга мала таку назву: «Kronika Sármácyey Europskiey, w ktorey sie zamyka krolestwo Polskie ze wszystkiemi Páństwy, Xięstwy, y Prowincyami swemi: tudźież też Wielkie Xięstwo Lithew: Ruskie, Pruskie, Zmudzkie, Inflantskie, Moskiewskie, y część Tátárow» [59]. П. Халепський в описі подорожі до Москви через Україну 1654 р. Україну називає землею русів, країною козаків; Росію — країною московською, землею московитів: «…бо в країнах козацькій та московській існує звичай…», «Починаючи з Рашкова й по всій землі русів, тобто козаків, ми помітили пречудову рису…», «Ми перетнули кордон землі козаків і прибули на берег глибокої ріки, названої Сеймом, яка вже є рубежем землі

---

[56] *Анічэнка У. В.* Беларуска-ўкраінскія пісьмова-моўныя сувязі.— Мінск, 1969.— С. 232.

[57] Акты, издаваемые Виленской комиссиею для разбора древних актов.— Вильна, 1909.— Т. 34.— С. 233.

[58] *Мицик Ю. А.* Вступ // Олександр Гваньїні. Хроніка Європейської Сарматії / Пер. о. Ю. Мицика за вид.: Alexander Gwagnin. Kronika Sarmacyey Europskiej (Kraków, 1611).— К., 2007.— С. 9.

[59] *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії.— С. 34.

московитів» [60]. М. Стрийковський, виокремлюючи з-поміж інших народів *русь* і *москву*, відносить їх до слов'ян: «наши слове(н)ские вси продкове, рус, москва, поляки, литва, жмойдь» [61]. Ш. Монтеск'є у творі «Про дух законів» (1748 р.) постійно вживає назву «Московія» [62].

Після присвоєння московськими володарями собі титулу — «царя всієї Русі», а особливо після «реформаторських» діянь Петра І й Катерини ІІ, коли залишки української та білоруської державності було знищено, а їхню споконвічну назву *Русь— Росія* (гр. *Ρωσία*) було забрано для називання Московії, вся історія (мова, література, культура) східних слов'ян «перевернулася» з ніг на голову. У ХІХ–ХХ ст. російські науковці доклали зусиль (і продовжують докладати) для утвердження тяглості російської нації, російської історії, російської мови від Русі князя Володимира до сьогодення, про що йшлося вище.

На жаль, і досі в студіях європейських науковців потрактування цього терміна багато в чому навіяне російським поглядом. Так, в академічному чеському виданні «Slovník jazyka staroslověnského» (Прага, 1959 р.) етноатрибутив *роусьскъ* потрактовано як «rusky, русский, russisch, russicus» і подано контексти, які жодним чином Росії та російської мови не стосуються: «обрѣтє жє тоүкѵ ѵаггєлік и ѱалтирь роүсьскыми писмєны» [63].

В українських і білоруських пам'ятках Московію та її жителів послідовно названо *Москва* та *москва*, *москвитин*, *московка*: «А бори(с) в то(т) ча(с) на мо(с)кве бы(л) в по(и)маньи» (1495 р.) [64], «служебник панеи Богушєвои Роман Москвитин» (1561 р.) [65], «Ся то розумѣєт о всих иных аньтихрестех, яко и на москве хот не знаньи, але славьньи» [66], «то(т) жє урядник [с] слугами …, которыє нє идучи на послугу є(г) к(р) м(л) пн҃а нашо(г) мл҃сти до Москвы …» [67], «єдучи на слу(ж)бу жо(л)нє(р)скую, застави(в) єсми мо(с)ко(в)ку свою у пана Крыштофа Вина(р)ского» [68], «Панъ Миха(и)ло поведилъ, и(ж) с тыхъ люде(и), которы(х) на списку ему да(л), тре(х) человеко(в) в него нетъ: ѡдинъ вме(р), а други(и) втонулъ, а трети(и) на Москве, а и ѡ иньшыхъ не вемъ…» [69], «ѡнъ держить частъку именья … дя(д)ка нашого князя Ю(р)я Гли(н)ского, которы(и) седи(т) по(и)манъ на Москве» [70]. Етноатрибутив до назви держави *Москва*, *Московія* був відповідно — *московський*: «и нашого посла послали єсмо посполъ зъ московъскимъ послом» [71], «kniazia wḡo moskiewskiego» [72], «ktorz do cara

---

[60] *Халебський П.* Україна — земля козаків : Подорожній щоденник / Упоряд. М. Рябий.— К., 2009.— С. 22, 25, 216.

[61] Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск, 1998.— Вып. 17.— С. 66.

[62] *Тарновский Ф.* Монтескье о России // Труды русских ученых за границей.— Берлин, 1922.— Т. 1.— С. 181. Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) чужоземцями див.: *Наконечний Є. П.* Украдене ім'я: Чому русини стали українцями / Передмова Я. Дашкевича.— Л., 2001.

[63] Slovník jazyka staroslověnského.— Praha, 1959.— T. 3.— S. 653.

[64] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— Т. 1.— С. 614.

[65] Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / Підгот. до вид. В. Мойсієнко, В. Поліщук.— Луцьк, 2013.— С. 338.

[66] *Огієнко І. І.* Словник …— С. 63.

[67] Актова книга Житомирського гродського уряду 1611 року / Підгот. до вид. А. Матвієнко, В. Мойсієнко.— Житомир, 2002.— С. 194.

[68] Акти Житомирського гродського уряду 1590, 1635 рр.— С. 71.

[69] Судебная книга витебского воеводы М.В. Клочко 1533–1540 / Подгот. В. А. Воронин, А. И. Груша и др.— М., 2008.— С. 76.

[70] Там же.— С. 109.

[71] Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— Т. 1.— С. 614.

[72] Володимирська гродська книга 1587 р. // Централ. держ. іст. архів України.— Ф. 28, оп. 1, спр. 20.— Арк. 432.

Moskiewskiego udał się w protectią» [73]. Для В. Тяпинського *русин* пов'язувався з *Руссю*: «зъ их зпосре(д)коу русинъ н(х) имъ своеи руси оуслоугуючии» [74]. Коли йдеться про інші народи, де Слово Боже відоме слов'янською мовою, автор виділяє і москвинів: «которое не ѡдно въ их (в Руси. — *В. М.*), але и по всѣ(х) цр҃ква(х) сербски(х), моско(в)ски(х), волоски(х), булъга(р)ски(х), ха(р)вацки(х) і ины(х) чтут» [75]. Москвитинами названо російських військових під час нападу на Мстиславль у 1654 р. в записах до актової книги Мстиславльського гродського суду 1668 р.: «Року тепер идучого тисеча шестсот пятдесят четвертого дня, кгды неприятель Москвитин подступовал под Мстислав…» [76]. Навіть у перекладних білоруських та українських словниках початку XX ст. етноатрибутив *русский* перекладено як *московський*: бр. *Русский* — «расійскі, рускі, маскальскі, маскоўскі, маскаль» [77]; укр. *Русскій* — «московський, москвинський, московитський, москальський, російський, кацапський»[78].

У польських пам'ятках термін *москва* вживався на позначення: а) міста — «Niejaki Kurczynin [...]będąc Franciszkanem w Wilnie, uciekł z klasztora do Moskwy; a że był aptekarz z professyji, założył na Moskwie stolicy bardzo kosztowną aptekę carowi», б) держави — «Cesarz Karol Szósty, ścisłą mając z Moskwą aliansę, miał piękne wojsko i we Włoszech, i w Niemczech», в) жителів цієї держави — «Anglikowie [...] iako Ludzie polityczni maią wszelkie Liquory dobre. Gdy tedy Moskwa w Poselstwie iadą to u nich nabiorą tych Trunkow» [79]. Загарбану в XIV ст. Галичину поляки називали *Руським воєводством*. У «Słowniku języka polskiego XVII i XVIII wieku» *руський* протиставляється *московському*: «Oddał mi tedy owego konia Slicznego ktory był nie Moskiewski ale tych Ruskich koni czerwono gniady rosły» [80]. В академічному польському виданні «Wczesna Słowiańszczyzna» (2008 р.) під гаслом *Ruś* подано такі шляхи пошуків відповідних статей: *Russia Alba → Białoruś, Ruś → Ukraina, Ruś Halicka → Halicz* [81]. І в сучасній польській мовознавчій термінології лінгвономен «руська мова» послідовно ототожнюється з українською та білоруською мовами та їхніми діалектами [82].

Цікаво подані словникові статті *Rosya*, *Rosyanin* та *Moskal* у Словнику Б. Лінде. До гасла *Rosya* після представленого потрактування з різних мов — «Ruska semla», «Rutenska dêshela», «Rufiansku zharsvu», «Moshkovitsku zelarstvu» — польською подано такий коментар: «Moskwa, wielke cesarstwo czescia w Azyi, czescia w Europie». Назви жителів послідовно перекладені польською як «*Rosyanin* "Moskal", *Rosyanka* "Moskiewka"» [83]. Водночас автор ототожнює Русь

[73] Овруцька замкова книга 1678 // Там же.— Ф. 5, оп. 1, спр. 1.— Арк. 44 зв.
[74] Пре(д)мова. Василей Тяпинскій ...— С. 2.
[75] Там же.— С. 3.
[76] Акты, издаваемые Виленской коммиссиею...— Т. 34.— С. 9.
[77] *Некрашэвіч С., Байкоў М.* Расійска-беларускі слоўнік.— Смаленск, 2014.— С. 541.
[78] *Дубровський В.* Словник московсько-український.— К., 1911.— С. 360; Докладніше про сприйняття росіян (москвинів) українцями й білорусами (русинами) див.: *Наконечний Є. П.* Зазнач. праця.
[79] Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku.— http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=MOSKWA#4622.
[80] Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku. — http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402.
[81] Wczesna Słowiańszczyzna. Przewodnik po dzejach i literaturze przedmiotu / Pod red. A. Wędzkiego.— Warszawa, 2008.— T. 1. — S. 526.
[82] *Czyżewski F.* Mowa regionu w świadomości mieszkańców pogranicza Polski i Białorusi w świetle wypowiedzi ludności południowego Podlasia // Gdzie było zródło... Pieśni ludowe pogranicza Polski i Białorusi. — Lublin ; Wisznice, 2015. — S. 124.
[83] Słownik języka polskiego / Przez M. Linde.— 2-ie wyd., popr. i pomnoż.— Lwów, 1859.— T. 5.— S. 68.

із Москвою лише на основі кількох чеських (*boh.*) та українських (*vind.*) діалектів: «*Rus* (*Boh.* Rusy, *Vind.* Ruska semla, Rutenska dêshela, Rufiansku zharsvu, Moshkovitsku zelarstvu = Rosya = Moskwa)» [84].

**IV. Виокремлення з-поміж «руських» людей українців та білорусів.**

Значно складнішою є проблема з розмежуванням руських людей на українців і білорусів. Нерідко в українських пам'ятках маємо виокремлення етноніма *Литва* — і як назви білорусів, і землі на північ від України. Уперше в українських пам'ятках термін *Литва* «назва князівства» зустрічається під 1352 р., етноатрибутив за етнічною належністю *литвин* — у 1392 р.: «послали єсть к нам посла вашого литвина на имѧ нєвоиста» [85]. Щоправда, з контексту важко зрозуміти, чи йдеться про литвина-білоруса, чи литвина-литовця. Пізніше в пам'ятках протиставлення *литва — русь* стає послідовнішим: «якъ литва такъ и русь кожды водлугъ заслугъ и годности свое» [86]. Судячи з того, які були у згадуваних пам'ятках у литвинів імена та прізвища, вочевидь під цим етнонімом малися на увазі передусім білоруси: «ма(р)шалкова(л) межи послами на(ш) ли(т)ви(н) кня(з) лука(ш) бо(л)ко сви(р)ски(и)» [87]. Етнонім *білорус* — «бѣлорусецъ» — уперше трапляється в пам'ятках від поч. XVII ст.: «москва и вси бѣлорусцы не приймую(т) ты(х) всѣ(х)» [88]. Ідучи за М. Стрийковським, треба думати, що етнонім *литва* стосувався саме білорусів: «наши слове(н)ские вси продкове, ру(с), москва, поляки, литва, жмо(й)дь» [89], адже дослідник перераховує слов'янські народи. Італійський історик XVII ст. М. Бізаччіолі у праці «Історія громадянських війн останнього часу» (1653 р.) українські землі, відповідно до прийнятої на Заході ономастичної традиції, називає Руссю, Російську державу — Московією, а Білорусь послідовно — Литвою [90]. С. Плохій на основі аналізу ранньомодерних литовських літописців висновує, що «літописці, які працювали в Смоленську та на теренах сучасної Білорусі, уживали термін "Русь" насамперед стосовно своєї території, не вкладаючи в його зміст південні землі, тоді як південні автори майже повністю зосереджувалися на історії своїх земель, не виявляючи особливої (або й узагалі ніякої) зацікавленості до поняття Русі, сформованого їх північними колегами» [91].

Найвиразнішим було виокремлення литвинів-білорусів та русинів-українців нашими сусідами поляками після входження ВКЛ до складу нового геополітичного утворення — Речі Посполитої. Ян Замойський у листі до Якуба Гербурта розмірковує про об'єднання всіх русинів (українців) в одній країні і пропонує скликати з'їзд руських воєводств перед призначеними на 13 грудня 1572 р. сеймиками: «і про панів волинських знаємо, що вони або самі поїдуть, або знатних послів пришлють … Це для того, аби нарізно радячись, ті землі не розривали. І видається мені, що панове депутати мають як до белжан, так до волинян і до інших руських земель писати, запрошуючи представників на з'їзд…» [92]. Тут не йдеться про те, аби «спільно про себе і про свої вольності радилися» руські-бел-

---

84 Ibid.— S. 165.
85 Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.— Т. 1.— С. 549.
86 Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Вып. 17.— С. 65.
87 Там же.— С. 66.
88 Там же.— С. 271.
89 Там же.— С. 66.
90 *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка : Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках.— К., 1992.— С. 241.
91 *Плохій С.* Зазнач. праця.— С. 99.
92 Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego.— Warszawa, 1904.— T. 1.— S. 14–16.

жали, руські-волиняни з руськими-полочанами, руськими-гродненцями, бо, очевидно, у свідомості сучасників вони були різними — Руссю і Литвою. Загалом значення унії 1569 р. для націєтворчих процесів у середовищі білорусів та українців — непересічне. З одного боку, розділивши руських людей, які жили в одній державі ВКЛ, Люблінська унія, з другого боку, сприяла відновленню чуття єдності русинів, предки яких жили в Галицько-Волинському королівстві.

Нарешті, є поодинокі свідчення протиставлення лінгвономенів руська=українська — литовська=білоруська. Тут варто згадати відоме в науці тлумачення П. Беринди в своєму словнику лексеми *півень*: «пѣтелъ: чески и руски. Когут. Волынски пѣвень. Литовски петухъ» [93], де лінгвономени *литовська* і *руська* протиставляються. Тобто для творця словника П. Беринди литовська мова — це білоруська мова. Зауважимо, що на Наддніпрянській Україні традиція називати старобілоруську мову литовською трималася ще наприкінці XVII ст. В одній зі справ Пирятинського міського суду за 1683 р. читаємо: «Васил, русявый, литовской мовы, чуприна лядская, писмо вмѣєть» [94].

**V. Переклад текстів з інших мов рідною мовою.**

Якщо людина ставить за мету перекладати з мови на мову (практична потреба), вона усвідомлює її окремішність. Говорячи про писемно-літературну руську мову, спроби перекладати нею тексти з інших мов (церковнослов'янської — Четья 1489, Пересоп. Євангеліє 1556–61; давньоєврейської — «Шестокрил» Іммануеля бен Яакова Бонфіса, «Тайна тайних» (др. пол. XV ст.), чеської — «Сказаніє ѡ Сивиллѣ пророчицѣ» (др. пол. XV ст.); латини — фрагмент Вислицького статуту Казиміра Великого, «Повѣсть о трех королех волхвах» (друга пол. XV ст.); польської — «Розмова магістра Полікарпа зі смертю» (поч. XVI ст.), переклад з кальвіністської Брестської Біблії 1562 р. у Крехівському Апостолі) [95] відомі лише в Україні та Білорусі. Нічого подібного невідомо в цей час у Московії. Лише в другій половині XVIII ст. з'являються в Росії церковнослов'янсько-російські словники [96], тоді як в Україні та Білорусі вони відомі з кінця XVI ст. Чому так сталося? Відповідь очевидна: для росіян (московитів) не було потреби перекладати з церковнослов'янської мови, оскільки саме вона й була в Московії єдиною літературно-писемною. Українці з кінця XV ст. (Четья 1489 р.), білоруси від початку XVI ст. (Біблія Скорини 1519 р.) разом з іншими європейськими народами прийшли до усвідомлення перекладу Святого Письма зрозумілою своєю «простою» мовою. У росіян «своєю» стала старослов'янська.

**VI. Запозичення зі східнослов'янських до інших мов.**

Дуже складно розмежувати *руські* запозичення цього періоду в польській, чеській, румунській, литовській між українською та білоруською мовами. Але вони є, і польські, чеські, румунські та ін. мовознавці їх і потрактовують як руські (українські чи білоруські). У полоністиці русизми (українізми) польські мовознавці виявляють від XVI ст. [97]

---

[93] Цит. за: *Владимиров П. Доктор Франциск Скорина.* — СПб., 1888. — С. XII.

[94] Пирятинські актові книги // Стороженки, фамильный архив. — К., 1908. — Т. 6. — С. 2.

[95] *Темчинас С.* О времени и условиях становления руськой мовы в качестве литературного языка // Новае слова ў беларусістыцы. Мовазнаўства : Матэрыялы V Міжнар. Кангр. беларусістаў. — Мінск, 2013. — С. 47–52.

[96] *Успенский Б. А.* Языковая ситуация Киевской Руси и ее значение для истории русского литературного языка. — М., 1983. — С. 105.

[97] *Hrabec S.* Elementy kresowe w języku niektórych pisarzy polskich XV.–XVII wieku. — Toruń, 1949. — 159 s.; *Minikowska T.* Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XV w. — Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1980. — 172 s.; *Rytter G.* Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII wieku. — Łódź, 1992. — 172 s.

Що стосується росіїзмів, то їх появу, наприклад, у польській мові дослідники відзначають переважно з XIX ст. [98]. Щодо росіїзмів ранішої доби, то в польській мові XVII ст. відзначено лише кілька лексем, які пов'язані насамперед з рисами вдачі москвинів. Г. Риттер називає такі слова, що їх можна вважати безпосередніми запозиченнями з російської мови: *bladyniec* («pogardliwy epitet, ktyrym określano Rosjan»), *wor* («łotr, złodziej»), *worowanie* («bezecenstwo, przestępstwo»), *zmiennik* («zdrajca»), *zmienny* («zdradziecki») [99].

До XVI ст. білоруська, російська та українська мови були сформовані як самодостатні системи з чітким набором визначальних рис, аби їх розглядати як окремі слов'янські. Це стосується головно тогочасних розмовних мов. У XVI ст. на українських та білоруських землях набула значного розвитку й розквіту писемно-літературна мова «руська», яка вочевидь, причому свідомо, протиставлялася церковнослов'янській (про що йшлося вище) і залежно від регіону зближувалася з місцевою розмовною стихією. Російські мовознавці починають відлік становлення російської національної мови (усної та писемної від другої половини XVI ст.) [100]. А відтак у мові писемних пам'яток трьох народів — українців, білорусів та росіян — щонайменше з XVI ст. мали б бути мовні свідчення контактування цих етносів, адже маємо незаперечні факти в історії, що такі міжетнічні взаємини між ними були. Однак на мові це або не відобразилося взагалі, або спорадично виявлено односторонні впливи: українізми та білорусизми в російській мові [101]. Варто зауважити, що європейські запозичення проникали до російської мови переважно за посередництва руської, тобто української або білоруської мов. Поділяємо думку угорського славіста А. Золтана про те, що при розгляді результатів досліджень полонізмів у російській мові й зіставленні фактів пам'яток російської мови із західноруськими пам'ятками, ми неодмінно висновуємо, що впродовж XV–XVI ст. до російської мови в переважній більшості випадків проникали лише ті полонізми, які до появи їх у великоруських текстах були вже надійно засвоєні в мові західноруській, і що поряд з полонізмами в той-таки період до російської мови потрапили також власне західноруські (українські та / чи білоруські) слова[102]. Що стосується запозичень, наприклад, в українську з інших мов, починаючи з XVI ст., то вони очевидні: полонізми, богемізми, германізми, тюркізми, мадяризми. Зрештою, відзначено й зворотні процеси: українізми в польській, чеській, угорській мовах. Запозичень в інших мовах до XVII ст. з російської (не церковнослов'янської) немає.

Надзвичайно непросте питання про мовні українсько-білоруські взаємовпливи найдавнішої доби. І все ж вони є.

У XVI ст. в структурі тогочасної білоруської мови можна знайти поодинокі утворення, що обмежено вживалися в Україні. Ю. Шевельов пов'язує деякі

---

[98] *Тихомирова Т. С.* Судьбы русизмов в польском языке // Русско-польские языковые, литературные и культурные контакты.— М., 2011.— С. 104.

[99] *Rytter G.* Op. cit.— S. 7.

[100] *Ларин Б. А.* Разговорный язык Московской Руси // История русского языка и общее языкознание : Избр. работы.— М., 1977.— С. 164.

[101] *Мойсієнко В. М.* Українсько-російські мовні контакти в період пізнього середньовіччя (XVI–XVII ст.) // Славянские языки и литературы в синхронии и диахронии.— М., 2013.— С. 241–243. Так само виокремлюють впливи білоруської мови на російську від часу найдавніших контактів і білоруські вчені. Росіїзми ж активно починають проникати до білоруської мови лише від XVIII–XIX ст. (див.: *Нікалаева В. М.* Руская мова // Беларуская мова. Энцыклапедыя.— Мінск, 1994.— С. 460).

[102] *Золтан А.* Interslavica. Исследования по межславянским языковым и культурным контактам.— М., 2014.— С. 15

приклади з аканням (*багатий, гарячи*), цеканням, дзеканням (*бадьорий, буцім*) в українській мові саме із впливом білоруської [103]. В. Русанівський допускає такі давні білорусизми в українській мові: *дѣцкий, свирѣпа, свирон* (приміщення для зерна), *паренина* (неоране на зиму поле), допустовий сполучник *ач* 'хотя' [104]. Очевидно, за білоруського посередництва засвоєні українською мовою литуанізми: *ківш, рикунья* (доглядальниця худоби в шляхетському мастку), *клуня*.

Розуміння своєї окремішності видно з виділення й усвідомлення інших мов. Назви мов показово засвідчують культурну географію зв'язків українців та білорусів із світом: «зъ еврейскаго язика», «влоскии языкъ», «языком полскимъ», «лядского язика», «еллинский, латинский язик», «арапськимъ язиком», «сүрскимъ языкомъ», «нѣмецкимъ языкомъ», «языком ха(л)деискы(м)», «татарским язиком», «римським язиком» [105].

З часу появи на історичній арені народів і країн з'являлися і їхні етноніми й атрибутиви; разом з тим цими атрибутивами, як правило, називали й мову: поляки — польський — польська мова; німці — німецький — німецька мова; татари — татарський — татарська мова; волохи — волоський — волоська мова; греки — грецький — грецька мова; русини — руський — руська мова. Але такий ланцюг обривається на Московії: Москва (країна) — москва, москвини, московити (народ) — московський (етноатрибутив), але вкрай рідко маємо означення *московської* мови. Лише поодиноко в писемних пам'ятках трапляється словосполучення *московська* мова: «Ieden nasz Towarzysz umiał exprimere [wyrazić] mowę Moskiewską [...] Pyta niemasz tu Lachow» [106]. Зрозуміло, що така мова була в цей час (XIV–XVII ст.) поряд з польською, руською, чеською, латиною, грецькою та ін. Однак на культурно-освітньо-церковне життя тогочасної Східної Європи московська (російська) мова або не справляла жодного впливу, або цей вплив був мізерний.

**VII. Руський=православний.**

Послідовно номен *руський* використовували жителі всіх східнослов'янських теренів у контекстах, пов'язаних із православною вірою. Чи не вперше таке вживання зустрічаємо в Скорини – «Біблия руска…» (1519 р.) [107]. Надалі таких контекстів стає більше: «О(т) дна свтго Васи(л)я руского свѧта» [108], «У Гаца (священика. — *В. М.*) пограбили … быблєю ру(с)кую…»[109]. У пам'ятках російської писемності: «А живут в том погосте крещеные лопари руские веры 6 человек» [110].

Таким чином, етиономени *русини, русь* від часу перших фіксацій у писемних пам'ятках послідовно пов'язувалися передусім із предками українців, які проживали в Русі → Галицько-Волинській Русі → частково Литовській Русі → Козацькій Русі-Україні → Україні, та білорусів, що проживали в Русі → Литовській Русі → Білорусі. *Руссю* також називали жителів Новгородської та Смоленської землі до часу їх загарбання московськими князями під опікою монголів. Етапи російської державності: Русь → Монгольська Русь → Московське царство / Московія → Росія. З появою на геополітичній мапі Московської держави етнономе-

---

103 *Шевельов Ю. В.* Білорусизми // Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— С. 132.
104 *Русанівський В. М.* Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов.— К., 1985.— С. 71.
105 *Фаріон І. Д.* Зазнач. праця.— С. 137.
106 Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku.— http://sxvii.pl/index.php?strona=haslo&id_hasla=3380&forma=RUSKI#3402
107 *Грушевський М. С.* Історія України-Руси.— К., 1995.— Т. 6.— С. 428.
108 *Поліщук В. В.* Князі Масальські на Волині у XVI ст.— К., 2007.— С. 70.
109 Акти Житомирського гродського уряду 1590 р., 1635 р.— С. 60.
110 Словарь русского языка XI–XVII вв.— С. 260.

ни *русини* (*русь*) та *москвини* (*московити*) послідовно протиставляються як різні етноси.

Лінгвономен *руська мова/язик* пов'язувався спочатку з літературно-писемною мовою *людей руських* (українців та білорусів), а згодом також з мовою захоплених *руссю* північних та східних земель. Русини протиставляли свою «прирожону» руську мову церковнослов'янській. Руська мова, пройшовши свій золотий вік у часи ВКЛ XIV–XVI ст., виконувала функції офіційної в князівстві, але в умовах подальшого бездержав'я, без опертя на конкретні місцеві говірки, а відтак, не маючи під собою живильного народного джерела, пристосовувалася спочатку до польської, потім до церковнослов'янської в її московському варіанті, аж доки не померла майже скрізь природною смертю. Народнорозмовні український та білоруський струмені, пробившись крізь церковнослов'янський мовний бар'єр, так і не пробилися остаточно крізь наддіалектність *руської книжної* мови в XVI–XVII ст. Однак *русько-*, *простомовні* традиції в Україні та Білорусі дали поштовх для народження національних мов на народній основі. Невдовзі церковнослов'янську та значною мірою штучну руську мови було зметено й розчищено дорогу для постання новоукраїнської та новобілоруської літературних мов. Народнорозмовний російський струмінь крізь церковнослов'янський фільтр пробивався слабо. У Московії умов для протиставлення живої російської мови церковнослов'янській не було. Навпаки, «на відміну від Литовської Русі, де до кінця XV ст. церковнослов'янський елемент у великокняжих грамотах зникає, в Московській Русі ніщо не перешкоджало неперервному впливу церковнослов'янської на канцелярську мову, передусім, певна річ, на стійкі формули, і цей вплив підтримував уживання традиційних формул допетровської епохи»[111]. Російська літературно-писемна мова формувалася насамперед на основі церковнослов'янської з долученням місцевого слов'янського та фіно-угорського, а також українського й білоруського розмовного елементів. Тому літературна російська мова на народній основі (на відміну від української та білоруської) так і не постала; остаточного розриву між двома мовними стихіями не відбулося, сталося радше їх об'єднання, причому неспівмірне на користь церковнослов'янської.

Етноатрибутив *руський* (*русьскыи, руский, рускии, роускии, роускый, русскіи, руски, роуски, русъкии, рускіи, роускы, рускыи, рускій, русскый, рускі*) у писемних пам'ятках XIV–XVII ст., творених на українських та білоруських землях, що входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, вживано в поєднанні з іменниками *народ, мова, звичаї, віра*. *Руський народ* — це русини (українці й білоруси), *руська мова* (проста) — писемно-літературна мова русинів (українців та білорусів) з різним відсотком їх живого мовлення, що протиставлялася церковнослов'янській. *Руські звичаї* — українські та білоруські звичаї, *руська віра* — православна віра, віра русинів (українців, білорусів) та москвинів (росіян). Ці терміни вживано й у Монгольській Русі, пізніше Московії, але з певними особливостями: *руський (русский) народ* — москвини (росіяни), але не русини (білоруси, українці), *руська мова (русский язык)* — місцева російська розмовна, але не російська писемно-літературна мова, оскільки російська писемно-літературна мова — це старослов'янська московського изводу[112].

---

[111] *Золтан А.* Зазнач. праця.— С. 41.

[112] У процесі третього південнослов'янського впливу відбулося нашарування (перенесення) південно-західноруської мовної ситуації (дві книжні мови: «словенська» та «проста», або «руська» — *українська* та *білоруська*. — *В. М.*) на великоруську (одна книжна

*Руський* — єдиний термін-етноатрибутив, що всупереч складним історико-політичним обставинам зберігав свою тяглість, даючи безсумнівну самоідентифікацію (ендоетноніомен) українцям (та білорусам. — *В. М.*) попри всі політичні маніпуляції навколо нього у XVIII–XXI ст. [113]

V. M. MOISIIENKO

**WHO WERE NAMED «THE RUTHENIANS» IN THE KYIV RUS' AND IN THE POST-KYIV RUS' GEOPOLITICAL FORMATIONS (to the history of the nation-name and the lanuage-name «Ruthenian» usage in the Belarus, Ukrainian and Russian studies)**

The ethnonomens «Ruthenian», linguonomen «the Ruthenian language» and ethnoattribute «ruthenian» using is analysed in the article on the numeral examples from written monumental books from the different periods of time. The complete lexical and practical difference in these nomens' using for ancestors of Byelorussians, Ukrainians and Russians naming in different periods by their contemporaries and by the scientists since 19[th] century till nowadays is ascertained.

Keywords: language-name, nation-name, ethnic consciousness, Ruthenian, historical dialectology.

---

мова: «словенська», вона ж і «руська» —російська.— В.М.). Див.: *Успенский Б. А.* История русского литературного языка XI–XVII вв.— Будапешт, 1988.— С. 373.

[113] *Фаріон І. Д.* Зазнач. праця. — С. 189.